

MARKSISTINIS SĄVOKOS SUPRATIMAS

K. RICKEVICIŪTE

Sąvoka yra abstraktaus mąstymo elementas, kuriame žmonijos patirtis sukaupia savo žinias apie objektyvią tikrovę. Mūsų minčių objektą sudaro įvairūs tikrovės kūnai, reiškiniai arba procesai. Visuomeninės patirties dėka žmonės pažįsta objektyviąją tikrovę, suranda minties objektuose vis naujų savybių ir užfiksuoja jas savo sąmonėje. Atspindimos žmogaus sąmonėje objekto savybės sudaro sąvokos turinį, kuris, paprastai, išreiškiamas kalbos forma. Sąvokos gali būti išreiškiamos vienu žodžiu (namas, žmogus, mintis ir t. t.) arba visa žodžių grupe (pirmasis žemės palydovas, mano draugo kambario langas ir t. t.). Žodis yra sąvokos išreiškimo forma, kurios negalima atplėšti nuo ja mąstomo turinio. Sąvokos forma ir turinys yra glaudžiausiai dialektiškai susiję, ir jos nagrinėjimas bet kuriuo požiūriu aprėpia tiek jos turinį, tiek ir formą.

Sąvoką sudarant dalyvauja minties objektai ir žmogaus sąmonė, kurioje tie objektai atsispindi. Tas ir apsprendžia objektyviąją ir subjektyviąją sąvokos pusę. Sąvoka yra objektyvi ta prasme, kad joje atsispindi objektyvios tikrovės reiškinių savybės, tačiau ji yra ir subjektyvi, nes tai yra žmogaus sąmonės produktas. Šios dvi jos pusės sudarė pagrindą nevienodai aiškinti sąvokos santykį su tikrove. Nagrinėdami sąvokos kilmę, neišvengiamai susiduriame su materijos ir sąmonės santykio klausimu. Kas yra pirminis: materija ar sąmonė, minties objektas ar mintis apie jį? Tai principinis filosofijos klausimas. Vienoks ar kitoks jo sprendimas nulemia, kuriai kryptčiai priklauso filosofas.

Pasaulio pažinimo klausimas visais laikais reikalavo išspręsti mąstymo ir būties santykį bei abstraktaus mąstymo kilmės problemą. Sąvokos kilmės klausimas yra neatskiriama susijęs su pagrindiniu filosofijos klausimu, ir todėl materialistinės ir idealistinės pažiūros čia yra diametraliai priešingos.

Objektyvaus ir subjektyvaus idealizmo teorijos apie sąvokos kilmę kai kuriais savo momentais skiriasi, tačiau abi jos vienodai pripažįsta, kad sąvoka yra pirminė, kad ji yra objektyvios tikrovės kūrėjas.

Objektyvus idealizmas teigia, kad bendroji sąvoka egzistuoja anksčiau ir nepriklausomai nuo ją atitinkančių daiktų. Objektyviajam idealizmui sąvoka yra demiurgas: ji egzistuoja dar prieš atsirandant daiktams, ir šie tampa realūs tik sąvokų dėka.

Objektyvaus idealizmo šaknų reikia ieškoti dar antikinio pasaulio filosofijoje: objektyvus idealizmas labiausiai išryškėja Platono moksle apie idėjas, o tam tikra prasme jis būdingas ir Aristotelio filosofijai.

Viduramžiais plačiai paplitusi filosofinė srovė — realizmas bendrų sąvokų kilmės klausimą sprendė taip pat objektyvaus idealizmo pagrindu. Iš naujo atkurdami Platono mokslą apie idėjas, realistai įrodinėjo, kad realios esančios tik bendros sąvokos. Remdamiesi tuometiniu bažnyčios autoritetu, jie puolė visas filosofines teorijas, kurios bent kuriais teiginiais nesiderino su realizmu.

Viduramžių realizmo išsivystymas padėjo Platono sąvokų teorijai giliai įleisti šaknis į filosofiją. Realizmo atstovų randame objektyvaus idealizmo atstovų tarpe ir vėlesniais laikais.

Klasikinė vokiečių filosofija yra buržuazinės filosofinės minties viršūnė, tačiau ir ji mąstymo ir būties santykio klausimo neišsprendė, nes, būdama, dažniausiai, idealistinė, ji ištirpdė būtį mąstyme.

Kantas tvirtino, kad žmogaus sąmonei yra būdingos apriorinės, bendros ir būtinos sąvokos-kategorijos. Be šių apriorinių kategorijų, pasak Kanto, negalima jokia patirtis, nes patirties objektai gali būti mąstomi ir suprantami, tik joms tarpininkaujant. Kategorijos, Kanto nuomone, apsprendžia pažinimo formą ir objektyvią reikšmę.

Kanto apriorinių sąvokų teorija atplėšia sąmonę nuo gamtos, idėją nuo tikrovės ir todėl yra aiškiai idealistinė. „Pripažindamas erdvės, laiko, priežastingumo ir t. t. aprioriškumą, Kantas nukreipia savo filosofiją į idealizmo pusę“, — rašė V. Leninas¹.

Hegelis, priešingai Kantui, pripažino mąstymo ir būties vieningumą, tačiau jis kaip ir visi idealistai pirmąją pasaulio priežastimi laiko mąstymą, sąmonę. Viso materialaus ir dvasinio pasaulio demiurgu Hegelis laiko absoliučią idėją, kuri vystosi ir vystydamosi atpažįsta pati save. Ir gamtą, ir individualią sąmonę Hegelis kildina iš absoliučios idėjos.

Loginė sąvoka, atsiradusi vystantis absoliučiai idėjai, plėtojasi toliau. Besivystydama ji apsprendžia objektyvios tikrovės egzistavimą ir raidą; ji tampa pasaulio kūrėju.

Hegelis teisingai įspėjo, kad sąvokų judėjime atsispindi objektyvaus pasaulio judėjimas, tačiau tai aiškina idealistiškai. Mąstymą ir jo pagrindinį elementą — sąvoką Hegelis kildina ne iš objektyvaus pasaulio, o atvirkščiai — teigia, kad pati gamta yra sąvokų vystymosi, t. y. mąstymo, rezultatas: Hegeliui sąvoka yra pirminė, reali ir nepriklausoma nuo daiktų. V. Leninas, nurodydamas gnoseologines idealizmo šaknis, taip apibūdina objektyvųjų idealizmą: „Pirmykštis idealizmas: bendrybė (sąvoka, idėja) yra *atskira esybė*. Tai atrodo kažkas nežmoniškai keista, pasibaisėtina (teisingiau: vaikiškai), beprasmiška. Bet argi į tai nepanašus (*visiškai* panašus) šiuolaikinis idealizmas; Kantas, Hegelis, dievo idėja? Stalai, kėdės ir stalo ir kėdės *idėjos*; pasaulis ir pasaulio idėja (dievas); daiktas ir „numenas“, nepažinus „daiktas savyje“².

¹ V. I. Leninas. Raštai, 14 t., 182—183 psl.

² В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 370.

Sąvokų kilmė realizmo požiūriu palikdavo neišaiškinta, ir todėl įvairiais laikais filosofai iš naujo keldavo šį klausimą, stengdamiesi jį moksliskai atsakyti.

Dar viduramžiais realizmo bendrųjų sąvokų kilmės supratimą griovė antra filosofinė srovė — nominalizmas. Pastarasis pripažino, kad tikrovėje egzistuoja atskiri daiktai, o bendras sąvokas laikė tik vardais atitinkamai objektų grupei pažymėti.

Ano laiko sąlygomis nominalizmas buvo progresyvi srovė. Pripažindamas, kad tikrovės daiktai egzistuoja realiai ir nepriklauso nuo bendrųjų sąvokų, nominalizmas iš esmės buvo materialistiškas, tačiau, laikydamas sąvokas tik vardais, sąvokų kilmės klausimą sprendė idealistiškai.

Nenuosekliai aiškino sąvokų kilmę ir kai kurie vėlesnieji filosofai materialistai — Hobsas, Lokas, jeroglifų teorijos pradininkas Helmholtzas ir kt. Būdami materialistais, jie teisingai aiškino gamtos ir mąstymo santykį, pripažindami, kad realusis pasaulis su visu jo konkrečių daiktų įvairumu yra pirminis. Tačiau, aiškindami sąvokos kilmę, jie pervertino subjektyvų elementą žmogaus sąmonėje ir todėl sąvokas laikė tik vardais, tik subjektyviais ženklais, kurių tikslas yra pažymėti ir perduoti tai, kas išlaikoma žmonių atmintyje.

Subjektyvus elementas ligi kraštutinumo pervertinamas subjektyviųjų idealistų (Berklis, Jumas) teorijose. Berklis, kovodamas prieš abstrakčias sąvokas, neigė materijos, kaip objektyvios realybės, egzistavimą, o Jumas taip pat materiją laikė tik neišvengiama fikcija. Aprobodami pažinimą tik pojūčiais, sąvokų klausimą jie sprendžia grynai pagal subjektyvųjų idealizmą ir tuo pačiu neigia, kad pasaulio pažinimas yra galimas.

Ir dabartinių buržuazinių filosofų teorijos dažnai mąstymą atplėšia nuo tikrovės, traktuoja jį grynai pagal subjektyvųjų idealizmą. Pragmatizmas, loginis pozityvizmas ir kai kurios kitos dabartinės filosofijos kryptys propaguoja subjektyvųjų idealizmą. Visos šios filosofinės sistemos ir sektos neigia galimumą atspindėti objektyvųjų pasaulį idėjose ir teorijose, visos jos nepripažįsta, kad galima pažinti objektyvųjų pasaulį. Daugelis šios filosofijos atstovų domisi atitrauktų nuo gyvenimo loginių formų manipuliacijomis. Jų logika yra savivališkos, nieko bendro su tikrove neturinčios konstrukcijos.

Vadinasi, filosofinės teorijos iki marksizmo nepajėgė išspręsti nei sąvokų kilmės klausimo, nei abstraktaus mąstymo reikšmės pažinimui. Bendrosios sąvokos neegzistuoja šalia ir nepriklausomai nuo daiktų, kaip tai tvirtino realistai, bet jos nėra ir vien tik daiktų vardai bei ženklai. Mokslinės sąvokos — tai ne savivališki žmogaus proto padariniai. Jos atspindi objektyvios tikrovės ryšius ir santykius.

Bendrybė egzistuoja ne tik mūsų sąmonėje, bet ir tikrovėje, kurioje mes susiduriame ne tik su atskirais individais, bet ir su rūšimis, su daiktų grupėmis, kurias sieja atitinkamos bendros savybės. Biologija, o taip pat ir kiti mokslai nurodo, kad gamta yra lyg suskirstyta į atskiras grandis — įvairias rūšis, kurios atitinkamą laiką išlaiko savo pastovumą. Biologijos

mokslas įrodo, kad mąstymas atspindi sąmonėje tai, kas yra objektyvioje tikrovėje. Šie duomenys įrodo, kad idealistų ir nenuosekliųjų materialistų teorijos sąvokos kilmės klausimu yra nepagrįstos.

Dialektinio materializmo teorija sąvokų kilmės klausimu iš principo nesuderinama nei su kokiomis nors idealizmo atmainomis, nei su nenuosekliu materialistiniu aiškinimu. Remdamasis gausia medžiaga iš įvairių mokslo sričių, dialektinis materializmas bendrųjų sąvokų kilmės klausimą aiškina materialistiškai. Jo požiūriu, sąvokos atspindi bendriausius tikrovės reiškinių požymius; jos yra jutiminės medžiagos apibendrinimo mūsų sąmonėje rezultatas.

Objektyvi realybė — pojūčių, suvokimų, vaizdinių ir mąstymo šaltinis

Pirmąsias žinias apie išorinį pasaulį žmogus gauna per pojūčius. Pojūtis — tai sudėtingas procesas, kuris atsiranda pažįstančio aplinką subjekto nervų aparate kaip išorinių jaudinimų išdava ir kuris atspindi atskiras tikrovės daiktų bei reiškinių savybes. Paprastai, izoliuotų pojūčių mes beveik nesutinkame. Žmogų veikia iš karto daug dirgiklių, ir dėl to jo sąmonėje atsispindi objektai suvokimų forma. Pojūčių, o taip pat ir suvokimų ypatingumą sudaro tai, kad suvokiąs subjektas suvokia ne patį fiziologinį ar fizinį-cheminį procesą, o pažįsta jį sukeliančius išorės daiktus. V. Lenino žodžiais tariant, gnoseologiniu supratimu pojūtis yra „subjektyvus vaizdas objektyvaus pasaulio“³. Šis V. Lenino teiginys turi principinės reikšmės, nes jis diametraliai priešingas idealistinių teorijų teiginiams. „Laikyti mūsų pojūčius išorinio pasaulio vaizdais, — sako Leninas, — pripažinti objektyviąją tiesą — laikytis materialistinės pažinimo teorijos požiūriu, — tai vis tas pats“⁴. Šie V. Lenino žodžiai nukreipti prieš idealistus, kurie tvirtina, kad kiekvienas pojūtis, o taip pat ir suvokimas yra grynai subjektyvūs, kad tai esąs tik tam tikras subjekto būklės pasireiškimas.

Marksistinė filosofija taip pat pripažįsta, kad pojūčiai turi subjektyvų momentą. Pažinimo metu susiduriama tik su žmogaus, t. y. aplinką pažįstančio subjekto, pojūčiais. Kiekvienas pojūtis yra subjektyvus ta prasme, kad jis priklauso nuo fizinės pažįstančio žmogaus struktūros, nuo jo nervų sistemos ir t. t., tačiau jis tuo pat metu yra ir objektyvus. Pojūčio objektyvumas suprantamas ta prasme, kad jo turinys yra semiamas iš objektyvaus pasaulio, iš objektyvios tikrovės. Dar F. Engelsas kritikavo filosofus, nesugebančius suprasti suvokimų objektyvumo, nurodydamas, kad suvokimų teisingumą ar klaidingumą geriausiai įrodo praktiškas daikto panaudojimas pagal turimus apie jį pojūčius. Jeigu šie suvokimai būtų klaidingi, tai ir mūsų sprendimas apie galimumą panaudoti tą daiktą būtų neteisingas, o mėginimas praktiškai jį panaudoti galėtų baigtis nesėkme. Bet jeigu praktiškai panaudotas daiktas atitinka mūsų turimą apie jį vaizdinį, jei daikto naudojimas duoda tokius rezultatus, kurie ir buvo laukti, tai tas aiškiai įrodo, kad pojūčiai apie tą daiktą atitinka tikrovę.

³ V. I. Leninas. Raštai, 14 t., 105 psl.

⁴ Ten pat, 116 psl.

Sugebėjimas atspindėti objektyviąją tikrovę žmogaus pojūčiuose yra ilgai trukusios raidos produktas; jis atsirado dėl ilgo būtybių vystymosi. Kai, vystantis gyvybei, jau susiduriame su vadinamaisiais psichiniais procesais, labai svarbią reikšmę įgyja tolesnis nervų sistemos tobulėjimas ir centralizacija, nes tai įgalino žmogų tiksliau ir visapusiškiau atspindėti išorinį pasaulį.

Šią mintį patvirtina gamtos mokslo duomenys. I. Pavlovas konstatavo įdomų faktą, kad, esant vienodiems išoriniams dirgikliams, nervų sistema sugeba pakartoti tuos pačius veiksmus. Organizmo santykiui su aplinka didžiausios reikšmės turi didieji galvos smegenų pusrutuliai. Iš I. Pavlovo bandymų paaiškėja, kad suvokimas ir yra procesas, vykštąs didžiuosiuose žmogaus smegenų pusrutuliuose. Šį centrą pasiekia visi išoriniai ir vidiniai dirgikliai, ir jis privalo apibendrinti visa tai, kas pasiekia centrinę nervų sistemą. Visa tai įgalina teisingai suprasti pojūčių bei suvokimų turinį. I. Pavlovo darbai padeda suprasti tą faktą, kad suvokimų dėka žmogaus sąmonėje atsispindi ne tik kai kurios objektų pusės ar savybės, bet tam tikra prasme ir visas objektas bei jo ryšiai.

Pojūčių ir suvokimų kilmės procesą padeda suprasti ir mokslas apie nervų sistemos dalių funkcijas. Fiziologijos duomenys rodo, kad organizmas veikia kaip vieninga sistema. Mokslui yra aišku, kad žmogaus pojūtis, atsiradęs dėl vieno ar kito receptoriaus dirginimo, priklauso ne tik nuo dirgiklio, kuris veikia receptorių, bet ir nuo dirgiklių, veikiančių kitus pojūčių organus. Pvz., yra nustatyta, kad girdėjimo organo sudirginimas sustiprina šviesos pojūtį.

Šiandien yra neginčijama, kad vienoks ar kitoks nervų sistemos sudirginimas nepalieka grynai vietiniu procesu. Jis pakeičia visą nervų sistemos veiklą. Mokslas pateikia daug faktų, įrodančių, kad, netekus vieno ar kito pojūčio organo, pažinimas sunkėja. Galima drąsiai teigti, kad žmogus, netekęs visų pojūčių organų, negalėtų pažinti išorinio pasaulio.

Tiesa, čia negalima pamiršti tos aplinkybės, kad pojūčių organai veikia, labai glaudžiai vieni su kitais susiję. Tos sąveikos dėka jie vienas kitą papildo, tikrina ir tam tikra prasme kompensuoja. Tačiau aišku ir tai, kad iš prigimties aklas visiškai negalės suvokti spalvų, kurčias — garsų ir t. t.

I. Sečenovas pateikia įdomų faktą, įrodantį, kad žmogus, netekęs pojūčių organų, praranda sąmonę. Jis pasakoja apie jauno amžiaus žmogų, kuriam buvo likusi tik viena akis ir viena ausis. Šių organų dėka ligonis galėjo bendrauti su išoriniu pasauliu: kol matydavo akimi ar girdėdavo ausimi, jis būdavo budrus, bet kai tik gydytojai jam uždengdavo sveiką akį ir užkimšdavo ausį, jis kietai užmigdavo ir pabusdavo, tik vėl pradėjus dirginti šiuos minėtus sveikus organus⁵.

Vadinasi, pojūčiai ir suvokimai sąmonėje atsiranda, išoriniam pasauliui veikiant žmogaus pojūčių organus. Pojūčiai ir suvokimai yra betarpiški išorinio pasaulio vaizdai žmogaus sąmonėje. Toks vidinis vaizdas neišnyksta be pėdsakų ir tada, kada išorinių dirgiklių nebelieka. Medžiaga,

⁵ *И. М. Сеченов. Избранные философские и психологические произведения, 1947, стр. 386.*

gauta per pojūčius ir suvokimus, atmintimi užfiksuojama sąmonėje. Be abejo, tam tikru laipsniu čia prisideda ir mąstymas, todėl žmogus gali atkurti daikto vaizdą tuo metu, kada pats daiktas jau nėra suvokiamas. Tiesa, sąmonėje atkurtas vaizdinys atspindi daiktą ar reiškinį tik iš dalies, t. y. vaizdinyje išskyla tik kai kurios objekto pusės, ir tuo pačiu dėmesys lyg atsitraukia nuo kitų to paties objekto pusių. Vaizdinys dar išlaiko objekto vaizdo formą, tačiau, dažniausiai, jis jau neturi to aiškumo ir šviežumo, kurie būdingi pojūčiui ir suvokimui.

Ši sąmonės savybė — sugebėjimas atgaivinti vaizdinį tuo metu, kada objektas pojūčių organų nebeveikia — įgalina žmogų susidaryti vaizdinius tokių objektų, kurie egzistavo žiloje senovėje arba kurie galimi ateityje. Tačiau ir tokių vaizdinių pirmasis šaltinis yra išorinio pasaulio daiktai ir reiškiniai.

Nors vaizdinys išlaiko vaizdo pobūdį ir priklauso jutiminių pažinimui, tačiau juo jau galima atitinkamai abstrahuoti ir apibendrinti. Sudaryti vaizdinį aktyviai padeda atmintis, ir todėl jis priartėja prie abstraktaus mąstymo, t. y. prie mąstymo sąvokų bei jų ryšių formomis. Vaizdinys yra jutiminio pažinimo laiptelis, kuris jau įgalina žmogų sudaryti sąmonėje pagrindinį mąstymo elementą — sąvoką. Vaizdiniui pavirsti logine sąvoka padeda ir kalba, kuri yra visuomeninės žmonių veiklos produktas. Ji apiformina vaizdiniais surinktą medžiagą į loginę sąvoką, užfiksuoja tai, kas atspindimuose objektuose yra bendra. Kalbos dėka sąvoka įgyja visuomeninio pobūdžio.

Vadinasi, pojūčiai ir suvokimai, betarpiškai atspindėdami objektyvųjį pasaulį, duoda pažinimui pirmąsias žinias apie jį. Tačiau vien to pažinimui per maža. Pažinimo kelias, kaip nurodė V. Leninas, eina „nuo gyvo stebėjimo prie abstraktaus mąstymo ir *nuo jo prie praktikos*“⁶.

Išorinis pasaulis, veikdamas jutimo organus, sukelia pačius įvairiausių pojūčius, kurie patys savaime dar nerodo pasaulio dėsningumo. Tai yra tik medžiaga, būtina apibendrinimui, nes apibendrinti negalima be atitinkamo kiekio gerai patikrintų faktų. Pats perėjimas nuo faktų prie apibendrinimo yra šuolis, kuris remiasi protiniu jutiminės medžiagos apdorojimu, atliekamu mąstant.

Mąstymas, skirtingai nuo pojūčių, yra tarpiskas objektyviosios tikrovės atspindys žmonių sąmonėje. Jis gauna medžiagą apie išorinį pasaulį tik per pojūčius, tačiau tai neatitolina mąstymo nuo objektyviosios tikrovės, tik įgalina geriau ją pažinti. Abstraktus teorinis mąstymas padeda atskleisti daiktų ir reiškinių esmę bei vystymosi dėsnius. „Mąstymas, — sako V. Leninas, — nuo konkretaus kildamas prie abstraktaus, — jeigu jis yra *teisingas...*, nenutolsta *nuo* tiesos, bet artėja prie jos. *Materijos, gamtos dėsnių abstrakcija, vertės abstrakcija* ir t. t., žodžiu tariant, *visos mokslinės... abstrakcijos gamtą atspindi giliau, tikriau, pilniau*“⁷. Dauguma idealistų, spekuliuodami tuo, kad mąstymas įgalina atskleisti vidinį ir esminį daiktų ryšį, surasti tai, kas jiems yra bendra, kas juos jungia, atskleis-

⁶ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 161.

⁷ Ten pat.

ti ir suprasti reiškinių egzistavimo ir vystymosi dėsnius, iškelia antimokslinę teoriją, pagal kurią pats žmogus loginėmis sąvokomis tvarko tikrovę, nustato jai dėsnius, nes be nurodytų mąstymo ypatybių tikrovė jam atrodytų kaip įvairių tarp savęs nesusietų ir vienas kito nesąlygojančių reiškinių sandauga.

Vadinasi, pojūčių ir mąstymo negalima nagrinėti skyrium, nes tai yra du skirtingi to paties pažinimo momentai. Šito svarbaus teiginio iki K. Markso laikų nesuprato net ir materialistai. Pvz., XVIII a. prancūzų materialistai iš esmės mąstymo neatplėšė nuo pojūčių, tačiau dėl nepakankamo tuometinio mokslo išsivystymo nesugebėjo teisingai suprasti mąstymo funkcijos. D. Didro protą vertina kaip teisėją, kuris sudeda ir komplektuoja pojūčius, kontroliuoja ir įprasmina jų duomenis, tačiau neišsena už pojūčių ribų. Dėl tų priežasčių ir pats protas, D. Didro nuomone, yra tikrai universalus pojūtis. D. Didro jį vadina pojūčiu, turinčiu savo ypatingą funkciją — mąstymą.

D. Didro ir kiti XVIII a. prancūzų materialistai priklausė metafiziniam materializmui, o ši kryptis nesugebėjo teisingai išaiškinti pojūčių ir mąstymo santykio. Juk teisinga yra tai, kad mąstymas be pojūčių negali duoti jokių žinių apie pasaulį, kad mąstymas susintetina, apibendrina tai, ką duoda pojūčiai. Tačiau negalima pamiršti, kad mąstymas sujungia ne subjektyviai, o tik tai, kas tikrovėje tarpusavyje yra susiję. Mąstymas atidenigia ir pažįsta tuos santykius, kurie egzistuoja tarp atskirų tikrovės daiktų, be to, atskirus duomenis jis susieja ne mechaniškai. Mąstymas pajėgus iš pojūčių pateiktos medžiagos atrinkti visa esmingiausia. Daiktų ir reiškinių esmę gali atskleisti tik abstraktus mąstymas, kuriuo betarpiški pojūčių duomenys perdirbami į logines formas. Pastarosios savo ruožtu vėl grįžta prie pojūčių medžiagos ir ją sustiprina. Vadinasi, nors ir mąstymo, ir pojūčių turinys semiamas iš mus supančio pasaulio, tačiau pojūčiai atspindi tik išorinę reiškinių pusę, o mąstymas gali sugauti vidinį ir tarpusavio reiškinių ryšį ir nustatyti, kokia yra tų reiškinių esmė. Tai ir yra pagrindinė mąstymo ypatybė.

Loginė sąvoka — pagrindinis abstraktaus mąstymo elementas

Pagrindinis abstraktaus mąstymo elementas yra sąvoka. Ji remiasi žmogaus sąmonėje užfiksuota jutimine medžiaga, bet tuo pat metu kokybiškai skiriasi nuo visų jutiminio pažinimo formų. Artimiausia sąvokai jutiminio pažinimo forma yra vaizdinys. Abu jie atspindi žmogaus sąmonėje objektyvųjį pasaulį, tačiau kiekvienas kitaip.

Apibrėžiančiais sąvoką bruožais yra įprasta laikyti jos tarpišką atspindį ir bendrumą.

Sąvoka kaip ir visas mąstymas yra tarpiškas tikrovės atspindys; ji remiasi jutimine medžiaga. Tačiau tarpiškumo negalima laikyti išskiriančiu sąvokos požymiu, nes jis būdingas ir vaizdiniui. Atgamintas sąmonėje vaizdinys remiasi anksčiau turėtais suvokimais.

Būtinias sąvokos požymis yra jos bendrumas. Sąvoka mąstomi objekto požymiai tinka kiekvienam atspindimos klasės objektui. Sudarant są-

voką, labai išryškėja atskirybės ir bendrybės dialektika. Bendrybė ir atskirybė yra dialektiškai susijusios, viena kitą papildo ir sąlygoja. Į kiekvienos teisingos sąvokos turinį mąstymas įjungia visa tai, kas yra esminio ir pastovaus kiekvienam tai sąvokai priklausančiam objektui, o tai reiškia, kad kiekvienas atitinkamos klasės objektas atras save jį atspindinčioje sąvokoje. Kiekvienas individualus objektas turi ir individualių, ir tokių požymių, kurie būdingi visiems kitiems vienuotiems objektams, įeinantiems į tos pačios sąvokos apimtį. V. Leninas, kalbėdamas apie bendrybės ir atskirybės santykį, rašė: „Bendrybė egzistuoja tik atskirybėje, per atskirybę. Kiekviena atskirybė yra (šiai ar taip) bendrybė“⁸.

V. Leninas nurodo, kad ir paprasčiausi sprendimai („Jonas yra žmogus“, „Margis yra šuo“) turi nenutrūkstamą atskirybės ir bendrybės ryšį. Jonui, kaip atskirybei, yra būdingos visos bendros žmogaus savybės, kurių sąlygojamas jis įeina į bendrybę, vadinamą žmogumi. Antra vertus, bendrybė gali egzistuoti tik per atskirybę. Mąstymas sugeba atrasti tas Jono ir daugelio kitų pavienių žmonių savybes, kurios yra būdingos visai žmonių klasei. Ta bendrybė ir yra užfiksuojama žmogaus sąvokoje.

Pojūtis ir suvokimas bendrumo požymio neturi, tačiau vaizdinyje tam tikri jo elementai pasireiškia. Šalia konkrečių, individualių vaizdinių, žmogus gali atkurti ir bendrus, kai kurių objektų vaizdinius. Tariant daugelį mums praktiškai gerai pažįstamų objektų bendrų vardų, žmogus lengvai atkuria jų bendrą vaizdinį, kurio pagrindu atskiria vieną objektą nuo kito. Kiekvienas lengvai atskiria stalą nuo kėdės, kėdę nuo paveikslu, bet ne kiekvienam bus lengva šiuos daiktus apibrėžti.

Apibendrintas vaizdinys, be abejo, turi taip pat konkretaus vaizdo pobūdį, tačiau jis neatitinka to ar kito individualaus objekto. Šiuo klausimu mes prisijungiame prie A. Vetrovo, kuris teigia, kad bendrumo momentas būdingas ir vaizdiniui⁹. Apibendrintame vaizdinyje išskyla bendri atitinkamos klasės požymiai.

Aišku, apibendrinimo galimybė vaizdinyje yra ribota. Atrodo, žmogus lengvai galėtų susidaryti apibendrintą beržo vaizdinį, tačiau susidaryti vaizdinį objektų, įeinančių į aukštesnių sąvokų apimtį, sunkiau. Pvz., augalo ar gyvio vaizdinio vietoje, paprastai, iškiltų kurios nors augalo ar gyvio rūšies vaizdinys. Neteisinga būtų apibendrinimo momentą vaizdinyje pervertinti, tačiau laikyti jį būdingu tik sąvokai, būtų taip pat netikslu. Vaizdinyje gali būti apibendrinimo pradmenys, kurie sąvokoje ligi galo išryškėja, nes bendrumas yra būtinas kiekvienos sąvokos požymis. Tai pasakytina ir apie individualines sąvokas.

Vadinasi, yra daug momentų, bendrų ir vaizdiniui, ir sąvokai, tačiau jie nerodo, kad vaizdinį ir sąvoką būtų galima sutapatinti. Abu jie atspindi objektyvųjį pasaulį, tačiau kokybiškai skiriasi.

Sąvoka nuo vaizdinio ir kitų jutiminio pažinimo formų ryškiausiai skiriasi tuo, kad ji netenka vaizdo pobūdžio. Sąvoka — grynai proto padarinys. V. Lenino žodžiais, ji yra „aukščiausias produktas smegenų, aukščiau-

⁸ V. I. Leninas. Raštai, 36 t., 326 psl.

⁹ «Вопросы философии», 1958, № 1.

sio materijos produkto“¹⁰. Sąvoka neperteikia pojūčiais suvokiamo paveiklo. Pvz., kiekvieną prekę galima čiupinėti, apžiūrinėti, tačiau prekės vertė pojūčių organams pasilieka neprieinama: jos negalima paliesti rankomis, apžiūrėti akimis ir t. t. V. Leninas sako: „...Vertė yra kategorija, kuri entberht des Stoffes der Sinnlichkeit, bet ji yra *t i k r e s n ė*, negu pasiūlos ir paklausos dėsnis“¹¹.

Iš daugelio objekto požymių mintis atrenka ir užfiksuoja sąvokos turinyje tik kai kuriuos. Sąvoka rodo, kiek yra pažįstamas jos atspindimas objektas, nes sąvoka tai ir yra mintinis kai kurių objekto požymių atspindys. Savaime kyla klausimas, kuriuos požymius ji fiksuoja.

Žmogus siekia adekvačiai, tiksliai pažinti tikrovę. Pažinimo tikslas — susidaryti teisingas sąvokas, atspindinčias tokius požymius, iš kurių kiekvienas yra būtinas, o jų visų užtenka apibūdinti atspindimam objektui. Tokius požymius logika vadina esminiais. Tačiau žmogaus sąmonė ne visada tiksliai atspindi objektyviają tikrovę. Šalia esminių požymių, į sąvoką gali būti įtraukti ir neesminiai, ir ji daugeliu atvejų gali būti neteisinga. Bet neteisinga sąvoka vis dėlto yra sąvoka ir nuo vaizdinio skiriasi — ji neturi vaizdo pobūdžio: tai yra minties elementas. Vadinasi, apibrėžti sąvoką vien kaip esminių požymių atspindį yra per siaura, nes požymių esmingumas būdingas tik teisingoms sąvokoms.

Norint atsakyti į klausimą, kas yra sąvokoje svarbiausia, reikia pana- grinėti, kaip mąstymas atrenka tuos požymius, kurie užfiksuojami sąvokoje.

Sąvokos specifiką ir sudaro tai, kad ji atspindi objektą atitinkamai suskaidytais požymiais. Kada mes nurodome kai kuriuos daiktų ar reiškinių požymius, kuriuos anksčiau pažinome tik bendra jutiminio pažinimo forma, mes pereiname nuo vaizdinio prie sąvokos. Sudarant sąvoką, būtina objektą suskaidyti ir tuos požymius atitinkamai sujungti. Kvadrato sąvoka mes mąstome stačiakampio požymius ir tai, kad šio stačiakampio kraštinės yra lygios; stačiakampio sąvoka savo ruožtu vėl bus suprantama tik tada, kai mintyje iškils atskiri požymiai: keturkampis, kurio kampai statūs, ir t. t.

Šis specifinis sąvokos bruožas — atspindėti objektą, suskaidžius jį į atskirus požymius — paaiškina ir tą pagrindinę sąvokos savybę, kad ji neturi vaizdo pobūdžio. Objekto požymiai vaizdinyje figūruoja kaip sudėtinės objekto dalys. Atitraukus atskirus požymius nuo visumos, vaizdas išnyksta. Tą ryškiai rodo abstrakčiosios sąvokos, pvz., baltumas, skonis, drąsa ir t. t.

Kuriant sąvoką būtina objektą suskaidyti į atskirus jo vaizdą sudarančius požymius. Tačiau sąvokoje tie požymiai yra mąstomi ne izoliuotai vienas nuo kito, bet atitinkamai juos susiejus. Mąstymas siekia reikiamus požymius atrinkti ir taip sugrupuoti, kad sąvoka iš tikrųjų parodytų, kokį objektą ji atspindi. Abstraktus mąstymas keliomis operacijomis atrenka tai, kas sudaro vienarūšių daiktų esmę. Visos šios operacijos neatskiriama susietos su žmogaus praktika, visuomenine veikla. Aktyviai veikdamas gamtą, žmogus geriau pažįsta tuos objektus, su kuriais jam tenka dažniau

¹⁰ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 157.

¹¹ Ten pat, 162—163 psl.

susitikti. Pojūčiais ir mąstymu žmogus sugeba suvokti naujus daiktų ir reiškinių požymius, naujas puses ir iš tos daugybės pažįstamų savybių išskirti kaip tik tas, kurios vienu ar kitu požiūriu yra esmingiausios, ir tuo pačiu atsitraukti nuo mažiau esminių, antraeilių.

Abstrakcija, arba mintinis atsitraukimas nuo daugelio tam tikru požiūriu neesminių objekto savybių, yra vienas iš būtinų veiksmų sudaryti sąvokai. Pats sugebėjimas abstrahuoti atsiranda tada, kai žmogus jau gali aktyviai veikti gamtą. Skirtingai nuo kitų gyvūnų, kurie gamtoje tik egzistuoja ir prie jos prisitaiko, žmogus pats veikia gamtą planingai, pritaikydamas ją savo praktiniams poreikiams.

Darbas ir aktyvus gamtos veikimas yra būtinos prielaidos intelektualiai žmogaus raidai. Žmogaus proto vystymasis proporcingas jo sugebėjimui keisti gamtą. Taigi, žmogaus sąmonė ir protiniai sugebėjimai vystėsi dirbant.

Dar gana žemoje išsivystymo pakopoje žmogus suvokia įvairius kasdieninėje jo veikloje pasikartojančius aktus ir, aplinkos sąlygojamas, palaipsniui įsidėmi vienas ar kitas jų savybes, ima reikškinį analizuoti. Sugebėjimas analizuoti padeda išrinkti iš tų savybių svarbesnias ir tiesiomis mintimis apsisoti. Tokiu būdu mąstymas darosi abstraktesnis, o tai ir įgalina žmogų suprasti gamtos dėsningumą.

Svarbiausia sąlyga sąvokai sudaryti yra užfiksuoti kai kuriuos, tam tikru požiūriu esminius požymius, kuriuos apsprendžia praktiniai žmonių poreikiai. Abstrakčiu mąstymu išskiriamos tos daiktų savybės, kurios apibūdina pažinimo objektą, kurios yra jam lemiamos. Kaip tik tos savybės ir užfiksuojamos sąvokoje.

Analizė ir abstrakcija įgalina žmogaus mintį prasiskverbti į tiriamo objekto vidų, atskleisti tų objektų atskirų dalių sąveiką ir nustatyti, kas tiems objektams yra esminio. Pažinimas sąvokos forma grįžta prie to paties objekto, kuris jau buvo vaizdinyje, tačiau grįžta turtingesnis, pilnesnis ir adekvatesnis.

Mąstymas, prasiskverbęs į jutiminę medžiagą, tam tikra prasme įgalina ir pojūčiais geriau atspindėti objektyviąją tikrovę. Tas iš dalies paaiškina ir požymių esmingumo reliatyvumo supratimą.

Esminiais vadinami tie požymiai, kurių kiekvienas būtinas, o visų jų pakanka, kad galėtumėm atskirti mąstomosios sąvokos atspindimą objektą nuo kitų objektų. Vadinasi, tie patys požymiai, priklausantieji vienam ir tam pačiam objektui, vienu atveju gali būti esminiai, o kitu neesminiai. Požymių esmingumą apsprendžia santykis tarp objekto ir tų poreikių, kurių pagrindu tas objektas yra tiriamas.

Požymio esmingumo priklausomybė nuo to požiūrio, kuriuo tiriamas objektas, sudaro pagrindą tam, kad vieni ir tie patys objektai gali būti išreikšti skirtingomis sąvokomis, kurių vienos atspindi vienus to objekto požymius, o kitos — kitus, pvz., vandens sąvoka fizikoje fiksuoja vienus, o chemijoje kitus požymius.

Santykinis esmingumo pobūdis neprieštarauja jo objektyvumui. Marksinis esmingumo supratimas paneigia subjektyvų to klausimo aiškinimą,

pagal kurį mąstantysis žmogus savo paties požiūriu apsprendžia, kuriuos požymius išskirti kaip esminius. Šios krypties logikai (pvz., Vedenskis ir kt.) skirtingumo tarp esminių ir neesminių požymių ieško ne pačiame objekte, bet teigia, kad jie priklauso nuo subjektyvaus objekto vertinimo.

Esminius požymius mąstymas atrenka tam tikru požiūriu, dėl to esmingumas ir yra santykinio pobūdžio. Tačiau esmingumas nėra subjektyvus, nes jį nulemia materialios žmonių praktikos poreikiai. Iš daugelio objekto požymių praktika padeda atskirti tuos, kurie konkrečiu atveju yra tam daiktui objektyviai esminiai, nes parodo jo santykius ir ryšius su kitais objektais. Kitu atveju praktika padeda išskirti kaip esminius kitus požymius, ir tai įgalina objektyviai pažinti objektą kitu požiūriu. Tai mums paaiškina tokią mąstymo savybę, kad tą patį objektą gali atspindėti ne viena sąvoka. Šios savybės dėka mąstymas atidengia objektuose tas puses, kurios pojūčiams yra neprieinamos.

Analizė ir abstrakcija žmogaus mąstymas pajėgia atitraukti atskiras objektų savybes nuo konkrečių objektų ir mąstyti jas apibendrinta forma. Tai rodo abstrakčios sąvokos, pvz., „baltumas“, „išmintis“, „dorovė“ ir t. t. Tiesioginio atitikmens tikrovėje šioms sąvokoms nerasime, tačiau jų turinys pasireiškia konkrečiuose objektuose, nors ir nevienodu santykiu. Sudarant šios rūšies sąvokas, mintis abstrahuoja konkrečių objektų savybes. Ji fiksuoja idealius požymius, ir, tik mąstant apie konkrečius objektus, šie požymiai vėl pasireiškia tam tikru santykiu.

Tai, kad mintis pajėgi atitraukti nuo objektų kai kurias savybes ir mąstyti jas atskirai bei grupuoti, paaiškina ir idealių bei fantastinių sąvokų santykį su tikrove.

Abstrahuotis galima tik tuo atveju, jei objektas mintimis yra suskaldytas į atskiras dalis, iš kurių vienos yra fiksuojamos sąvokos turinyje, o nuo kitų, turinčių šiuo atveju mažesnės reikšmės, galima atsitraukti. Tačiau mūsų mintyje sąvoka pasireiškia kaip vieningo turinio vienetas. Vadinasi, norint gauti tokią sąvoką, išskirti esminiai požymiai mintyje turi būti vėl susintetinti ir apibendrinti. Sudarant sąvoką, analizė ir sintezė, abstrakcija ir apibendrinimas yra neatskiriama susijusios, viena kitą papildančios, pagrindinės ir būtinos loginės operacijos. Tai yra atskiri vieningo proceso momentai, tarp kurių kaip ir kiekvienoje organinėje visumoje veikia tarpusavio ryšys.

Išskirti mintimis esminius objekto požymius ir atitraukti juos nuo ant-raeilių galima, tik sugebant sujungti. Tačiau teisinga ir atvirkščiai. Mintinis objekto požymių suskaidymas ir jų sujungimas yra dialektiškai susiję. „Mąstymą, — sako F. Engelsas, — sudaro tiek sąmonės objektų skaidymas į jų elementus, kiek ir vieno su kitu susijusių elementų jungimas į vienybę“¹².

Sintezės ir apibendrinimo veiksmai nėra savivališki. Sąvokomis negalėtumėme išreikšti nieko bendro, jei bendrybė neturėtų atitikmens tikrovėje, jei patys tikrovės daiktai neturėtų jiems bendrų savybių. Mintis, jei ji yra teisinga, į vieningą visumą gali jungti savo elementus tik tuo atveju, jeigu jie arba realūs jų atitikmenys yra vieningi. Vadinasi, sujungti ir apibend-

¹² *Fridrichas Engelsas*. Anti-Diuringas, V., 1958, 38 psl.

rinti galima tik tokias savybes, tik tokius reiškinius, kurie yra vieningi ir objektyvioje tikrovėje. Šiuo atveju kaip ir kitais mąstymo formos atspindi bendrus tikrovės reiškinių bruožus.

Apibendrinimas suvienija tik kai kuriuos tikrovės požymius. Vadinas, objektai požymių skaičiumi yra žymiai turtingesni negu juos atspindinčios sąvokos. Tą daugybę atskirų objekto požymių sąvokos perduoda suglausta forma, ir todėl sąvokomis žmogus pajėgia aprėpti visą pojūčiais suvokiamų daiktų įvairumą ir vis daugiau pažįsta tuos daiktus ir reiškinius. Visos gamtos aprėpti, atspindėti žmogus iš karto negali, tačiau, sudarydamas abstrakcijas, atskleidždamas ir formuluodamas dėsnių veikimą, jis susidaro mokslinį pasaulio vaizdą ir tuo pačiu vis labiau artėja prie absoliučios tiesos. Mintis eina nuo konkretaus prie abstraktaus ir atvirkščiai ir šitaip judėdama artėja į absoliučią tiesą.

Loginės sąvokos susidarymą rodo istorinis bet kurios mokslinės sąvokos vystymasis. Pavyzdžiu gali būti K. Markso duota vertės sąvokos analizė. K. Marksas iš pradžių analizuoja tą prekės formą, kuria ji pasirodo buržuazinei visuomenei. Ši specifinė visuomeninio produkto forma turi keletą jai būdingų požymių. Savo išore prekė yra objektyvaus pasaulio daiktas, skirtas atitinkamiems žmonių poreikiams patenkinti. Tačiau ne kiekvienas daiktas yra prekė. Kad išorinio pasaulio daiktas virstų preke, jis turi būti įtraukiamas į atitinkamą visuomeninį procesą, kuriame jis yra iškeičiamas į kitą daiktą. Taip analizuojant nustatomos pagrindinės prekės savybės: ji yra daiktas žmonių poreikiams patenkinti ir daiktas, keičiamas į kitą daiktą.

Kiekvienas daiktas patenkina žmonių poreikius įvairiomis savo savybėmis, kurios apsprendžia daikto naudingumą. Prekės naudingumas apsprendžia jos vartojamąją vertę. Prekė turi vartojamąją vertę, lygią jos naudingumui.

Vartojamoji prekės vertė išreiškia kokybinį jos apibrėžtumą. Tai ir sudaro esminį prekės požymį, kuris savo ruožtu nėra vienintelis. Kokybinė daikto pusė numato kiekybinį apibrėžtumą. Čia jau susiduriame su mainomąja verte, išreiškiančia kiekybinį dviejų daiktų santykį, kuriuo vienos rūšies vartojamosios vertės keičiamos į kitos rūšies vartojamąsias vertes.

Taip K. Marksas atskleidžia vertės sąvoką. Jos sudarymas naudojasi daugeliu abstrakcijų bei kitų sąvokų apibrėžimų, ir visa tai įgalina suprasti šitos sąvokos turinį. Prekės sąvokos analizė padeda atskleisti kitą narvelį — vertės sąvoką, tuo pačiu parodydama jų ryšį ir prieštaravimus.

Marksizmas-leninizmas moko, kad kiekvienas reiškinys, daiktas, teigimys turi būti nagrinėjamas, atsižvelgiant į istorines aplinkybes. Tai pasakytina ir apie loginių sąvokų nagrinėjimą. Loginės sąvokos ir kategorijos yra lygiai taip pat istorinės kaip ir daiktai bei jų santykiai, kuriuos šios sąvokos atspindi. „Dėl politinės ekonomijos kritikos“ įvade K. Marksas rašė, kad kategorijų judėjimas sąmonėje pasireiškia kaip tikras gamybos aktas. Sąvokos, užfiksuodamos atitinkamas daiktų puses, pačios nelieka sustingusios, nejudančios: jos taip pat persilieja viena į kitą, viena kitą

papildo. Kitaip jos neatspindėtų tikrovės. Nors abstrakčios sąvokos atrodo atitrūkusios nuo atitinkamų istorinių sąlygų, tačiau, imant klausimą praktiškai, jos teisingai atspindi gyvenimą kaip tik šitomis sąlygomis.

K. Marksas, nagrinėdamas vertės sąvokos istoriją, parodo, kiek sąvokos priklauso nuo istorinio visuomenės išsivystymo etapo. Aristotelis nepajėgė nustatyti prekių mainų lygybės pagrindo. K. Marksas šią jo analizę vertino ir paaiškino, kodėl ji negalėjo būti baigta. Analizuodamas ekonominius reiškinius, Aristotelis ieškojo sąvokų, kurios paaiškintų praktinių poreikių reiškinius ir procesus. Tačiau tai, kad nebuvo vertės sąvokos, neleido Aristoteliui šios analizės plėtoti. K. Marksas pabrėžia, kad vertės sąvokos Aristotelis negalėjo išskaityti iš pačios vertės formos. Ją nustatyti kliudė ir materialus visuomenės pagrindas, ir būdingas Aristotelio laikų visuomenei darbo pobūdis. Vertės sąvokos, kaip abstrakcijos, atsiradimas tapo galimu tik atitinkamame visuomenės ekonominio išsivystymo etape. Kad ekonominė mintis atrastų prekių mainuose tą bendrybę, kuri vadinama verte, prireikė dar maždaug dviejų tūkstančių metų.

K. Markso vertės formų analizė pasižymi ypatingu minties gilumu. Šie K. Markso teiginiai turi metodologinės reikšmės ir logikos problemų sprendimui. Loginė vertės formų analizė atskleidžia prekių mainų vystymąsi, istoriją. Loginė minties struktūra iš esmės turi atitikti istorinę atspindimo dalyko reiškinio pusę. Tačiau tai dar nereiškia, kad loginė minties eiga turi atgaminti objekto istorijos eigą su visomis jos detalėmis, su jos atsitiktiniais neesminiais momentais. Loginė mintis, atspindėdama istorinį objekto vystymąsi, paima tik tai, kas ten buvo esminio, lemiamo. Minties eiga turi prasidėti nuo to paties kaip ir istorija. Ji visada yra istorinio proceso atspindys, tačiau pasireiškia abstrakčia ir teoriškai nuoseklia forma.

Tai, kad loginė mintis yra neatskiriamai susieta su atspindimo objekto istorija, turi principinės reikšmės, nagrinėjant sąvokų susidarymą. Šis faktas yra neginčijamas argumentas, griaunant idealistines ir metafizines pažiūras, atplėšiančias mintį nuo tikrovės, teoriją nuo praktikos, logiką nuo istorijos.

МАРКСИСТСКОЕ ПОНИМАНИЕ ПОНЯТИЯ

К. РИЦКЯВИЧЮТЕ

Резюме

Критикуя представителей объективного и субъективного идеализма, а также указывая на неточности в теориях материалистов домарксистского периода, автор статьи разбирает вопрос понимания понятия с точки зрения диалектического материализма. Абстрактное мышление возникает на базе чувственного материала. Общие понятия отражают общие признаки определенного класса предметов.

Разбирая формы чувственного познания, выдвигается вопрос об общих представлениях, которым в некоторой степени свойственны характер-

ные мышлению элементы расчленения и соединения. Общие представления имеют значение в переходе к абстрактному мышлению, но абстрактное мышление способно отражать не только признаки, находящиеся на поверхности явлений; оно охватывает основные признаки и отделяет их от второстепенных и несущественных. На базе языкового материала в понятиях отражается сущность и закономерности объектов реальной действительности.
